

АНГЛИЯ, БРИТАНСКАТА ИМПЕРИЯ И ИЗТОЧНАТА КРИЗА ПРЕЗ 70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК

Тамара Гелла

През втората половина на 70-те години на XIX в. английските имперски интереси се съсредоточават в източните райони на Средиземноморието и в страните от Средния Изток. В широкия смисъл на думата Източният въпрос за англичаните се свързва не само със съдбата на Османската империя и нейните обширни владения на Балканите и в Мала Азия, но има отношение и към страните от Средния Изток — Персия, Афганистан и Индия.

Този комплексен подход към Източния въпрос се възприемал през призмата на английското владичество в Индия. Последната и интересите и в годините на управление на консерваторите (1874—1880 г.), начело с Б. Дизраели (лорд Биконсфилд), стават синоним на националните интереси на англичаните.

В британското общество Източният въпрос се свързвал и с руско-индийските погранични проблеми. На заседание на Източно-Индийската асоциация през 1877 г. се подчертава: “Източният въпрос за Англия — това е руско-индийският въпрос, т. е. да се гарантира на всяка цена неутралитетът на Константинопол и на Суецкия провлак, доколкото те засягат нашите интереси за пътя към Индия, нашите отношения с Русия относно нейните позиции в Мала Азия, индийската граница, където Русия стана наш съсед”¹. Необходимостта от отбраната на “пътя към Индия” била налагана във важни актове на правителството на торите: покупката на акции от Суецкия канал (1876 г.); провъзгласяването на кралица Виктория за “Императрица на Индия” (1877 г.); протурската позиция по време на руско-турската война от 1877—78 г., пребиваването във връзка с нея на английската ескадра в Мраморно море и изпращането на индийски войски на о. Малта по време на войната; окупацията на о. Кипър и втората англо-афганистанска война (1878—1880 г.). Понятията “Източен въпрос” и “Империя” получили сред англичаните идентично звучене.

Източният въпрос в неговия тесен смисъл, т. е. съдбата на Османската империя и нейните взаимоотношения с балканските славянски народи, игнорирайки чисто европейския аспект на събитията, придобил за англичани-

те през разглеждания период голямо имперско значение. Във времето на неговото изостряне в английското общество се разгърнала дискусия по въпроса какво се включва в понятието “британски интереси”, какво трябва да представлява британската империя и каква е нейната роля в съдбата на самата Англия. В представената статия е направен опит да се проследи отношението на представителите на буржоазните обществени и политически кръгове на Великобритания към проблема “Британски интереси и Британската империя” през призмата на Източния въпрос от края на 70-те години на XIX в. Това способствало и за изработка на позиция на различните слоеве от английското общество по имперските въпроси.

Отношението на управляващата консервативна партия към разразилата се криза в Югоизточна Европа във втората половина на 70-те години на XIX в. се определяло от стремежа на нейното ръководство по всякакъв начин да противодейства на изменението на статуквото на Османската империя. Към подобна тактика по отношение на Турция се придържал още лорд Палмерстон (50-те — началото на 60-те години на XIX в). Устойчивостта на Османската империя символизирала според него невъзможност Русия да се превърне в Средиземноморска държава и да проникне през Сирия и Египет или през долината на реките Тигър и Ефрат към бреговете на Персийския залив. Поради това според лорд Палмерстон Източният въпрос в Европа и английската политика по отношение на Персия и Афганистан в Азия се съединяват в проблема за руската експанзия и отбраната на Индия².

В средата на 70-те години на XIX в. в средите на английските политически и обществени кръгове се наблюдава тенденция на отстъпление от палмерстоновската концепция по Източния въпрос. Англичаните вече не били против нарушаването целостта на Османската империя, например относно Египет. Поставяло се обаче условие — последицата от такава крачка да бъде преминаването на Египет под контрола на Британия. Що се отнасяло до съдбата на балканските провинции на Турция, консервативното правителство на Б. Дизраели заело еднозначна позиция: запазване статуквото на Османската империя. Отношението на своя кабинет по този въпрос премиер-министърът в началото на кризата обяснил с необходимостта от защита на интересите на Британската империя. В реч пред парламента на 11.V.1876 г. той заявил, че “...нашият дълг в този критичен момент се заключава в защитата на Английската империя”³. Дизраели бил твърдо убеден, че Константинопол е ключ към Изтока, и именно там, а не в Египет “се намира истинската гаранция за пътя към Индия”⁴. Отричайки гледната точка на някои свои колеги от кабинета за стратегическото значение на Египет по отношение безопасността на Индия, той заявил: “Нашата сила е в морето. Константинопол — това е ключът към Индия, а не Египет и Суецкия канал”⁵.

Официално придържайки се към “политика на ненамеса”, правителство-

то на консерваторите предприело последователни мерки за защита на интересите на Великобритания при все по-засилващата се Източна криза. На прага на руско-турската война Дизраели заявил, че интересите ще бъдат защитени, ако заплахата от въоръжен конфликт бъде премахната по пътя на военни приготовления в самата Англия. Впоследствие той неведнъж прибъгва до заплахата за включване на Британия във войната между Русия и Турция на страната на последната. Кралица Виктория поддържала твърдата политика на своя премиер и в много случаи го вдъхновявала при предприемането на някои по-решителни стъпки. През февруари 1878 г. например, след известието за завземане на Одрин от руски войски, тя пише на Дизраели: “С Вас е цялата страна, само действайте бързо и решително и покажете, че правата на Великобритания никога няма да бъдат погазени”⁶. Наистина, политиката на лавиране на границата на войната не намирала поддръжка у някои членове в кабинета на торите. Така през януари 1878 г. подал оставката си министърът на колониите лорд Карнарвън. Той не бил съгласен с намерението на кабинета да иска от парламента допълнителни военни субсидии. През март същата година напуснал правителството и министърът на външните работи — лорд Дерби, който по време на цялата Източна криза оказвал известна съпротива на тези представители на висшите политически и военни кръгове в Англия, които я тласкали към открита конфронтация с Русия⁷.

Пребиваването на английската ескадра под командването на адмирал Хорнби в Егейско и Мраморно море в непосредствена близост до Константинопол от началото на руско-турската война, обсъждането в парламента през зимата на 1878 г. на въпросите за допълнителни военни субсидии и за мобилизация на английски военни резервни сили, изпращането на контингент индийски войски (7 000 души) на о. Малта били от един политически курс, насочен към закрепване на имперските позиции на Британия в източната част на Средиземноморието. Участието на индийски войски в решаването на европейски проблеми и положителното отношение на цялото английско общество към това събитие е забележителен факт във формирането на имперските настроения у англичаните. Англия и нейните задокеански владения се възприемали вече като едно цяло и ролята на колониални контингенти в укрепването на европейските и световни позиции на Британия се разглеждала като естествен фактор в развитието на имперските отношения.

Своя задача в периода на Източната криза консервативното правителство виждало и в това, да не излезе от нея “с празни ръце”. В центъра на вниманието на кабинета на торите бил о. Кипър. Владението на този остров, по мнението на Дизраели, създавало сериозни възможности за по-нататъшно проникване в страните от Близкия изток и в редица райони на Средиземноморието. На заседание на кабинета от 11.V.1878 г. той заявил, че

контролът над Кипър ще предостави на Англия възможност за господство в Месопотамия, Сирия и Египет. Министрите — тори предлагали планове с далечна ориентация: “възможна окупация” на няколко пристанища в Сирия и Ливан и ефективен “контрол и управление на Азиатска Турция”⁸. Дизраели наричал Кипър “ключ към западна Азия”⁹. Придобиването на този остров представлявало един от ключовите пунктове при участието на Лондон в работата на Берлинския конгрес от 1878 г., който в крайна сметка подвел руско-турската война и Източната криза под общ знаменател.

В резултат от подписания на конгреса Заключителен договор на 13.VII.1878 г. Англия, без да даде нито един изстрел и без да загуби нито един войник, получила о. Кипър. В реч пред парламента след своето завръщане от Берлин, Б. Дизраели в оправдание и защита на своята Източна политика заявил, че Кипърската конвенция, съгласно която Турция предавала контрола над острова на Англия, отстранявала всякаква заплаха за пътя за Индия. Той напомнил на членовете на парламента, че за разлика от френската политика в Египет и Сирия, за англичаните на изток “... има крайно необходими, значителни и разнообразни интереси, които ние сме длъжни да пазим и поддържаме”. При налагането на контрол над Кипър действията имали не средиземноморско направление, а индийско. Кипър според Дизраели бил единственото място в Средиземно море, което можело да играе своя роля в интересите на Британия. Аналогични пунктове в Сирия или Египет били с ограничени възможности, предвид силното френско влияние там¹⁰.

Позицията на консервативното правителство, заемана по време на Източната криза, съвпадала с намеренията на най-експанзионистически настроените политически и военни слоеве в Англия. Кръгът на английските интереси и претенции в Източното Средиземноморие се разширявал, включвайки в британската сфера на влияние Египет, Сирия, Месопотамия, Иран, Афганистан. Само трайно настаняване в тези страни би могло да гарантира на Англия “безопасността” на пътя към Индия.

Източният въпрос и отношението на консервативното правителство към него се намирали в центъра на вниманието на английската общественост. Непосредствено участие в обсъждането на външнополитическите въпроси взели и намиращите се в опозиция либерали.

След поражението си на всеобщите парламентарни избори през 1874 г. английските либерали заели мястото на опозиционна партия в парламента. До 1876 г. те преживели сериозна организационна криза, която се проявила в стесняване на социалната база на поддръжниците ѝ, във фракционни борби на вигите, радикалите и умерените либерали, в смяна на партийния лидер. През 1875 г. водач на либералната опозиция в палатата на общините станал лорд Хартингтън, който сменил на този пост У. Гладстон. В палатата на лордовете начело на либералите застанал лорд Гренвил. Ръководств-

вото на вигите се отличавало с умерено поведение, съдържана парламентарна тактика, стремеж да се избягва острата конфронтация с правителството на Дизраели. И само изострянето на Източната криза в 1876 г. и отношението на кабинета на торите към него предизвикали оживление в редиците на либералите.

Интересът на англичаните към събитията на Балканите рязко се засилил през пролетта и лятото на 1876 г., когато станали известни фактите за въстанието в България и за жестоката разправа на турските власти, превърнали го в клане на мирното население. Съобщенията за тези събития били публикувани в либералния печатен орган "Дейли Нюз" и привлекли вниманието на англичаните¹¹. В страната се надигнала вълна от недоволство срещу заетата от консервативното правителство позиция на "ненамеса" в българските проблеми. В началото на месец август либералите подложили на остра критика в парламента наложения от торите курс¹². Но основна роля в оценката на действията на консерваторите през лятото на 1876 г. имал У. Гладстон.

В началото на септември 1876 г. Гладстон написал и публикувал своя известен памфлет "Българските ужаси и Източният въпрос", съдържащ анализ за политическия курс на консервативното правителство в периода на изостряне на Източната криза и неговото отношение към действията на турските власти срещу въстаналото българско население. В памфлета бил засегнат и имперският аспект. Гладстон поставил под съмнение стремежа на английското правителство да отстоява автентичните интереси на Британия в Югоизточна Европа. Той пише: "Кой вдига ръка на английските интереси?... Ако заявлението на първия министър (за изпращане на английски флот на Изток с цел защита на Британските интереси — Т. Г.) значи нещо повече от обикновено самохвалство, то разбира се от него трябва да направим извода, че нашият флот чака разпадането на Турската империя, за да заграби лъвския пай от плячката". Гладстон се изказва и срещу плашенето на англичаните с призрака на "руската заплаха"¹³.

В критиката на У. Гладстон към политическия курс на консерваторите лежали опасенията, че със своите недалновидни действия те могли да засилят влиянието на Русия на Балканите, нещо противоречащо на британските интереси в този регион. Относно съдбата на Османската империя авторът на памфлета се изказва за запазване на принципа, както сам той се изразява, "както е било преди". За същия принцип, но в друга интерпретация се застъпвали и лидерите на Консервативната партия. Анализирайки позициите на ръководството на торите и на У. Гладстон, може да се твърди, че въпросът се свежда до защита на британските интереси в Османската империя, но разликите между тях били в методите и средствата за осъществяване на тази задача. Съществена черта в трактовката на Източния въпрос

от Гладстон било привличането на вниманието на читателя върху моралната страна във външната политика на Великобритания.

Памфлетът на У. Гладстон получил голям резонанс в страната¹⁴. Последвалите през септември 1876 г. изказвания на този известен политически деец пред избиратели в Блякхийт, Южен Дъргам, публикацията на негово писмо в “Таймс”, посветено на дадения проблем, дали мощен тласък на движение, наричано от английската общественост “Българската агитация”¹⁵. Гладстон обяснявал активната си позиция през есента на 1876 г. със “своята отговорност пред страната”¹⁶.

Показателно е, че ръководителите на Либералната партия се отнесли твърде съдържано към памфлета на своя бивш лидер. Категорично против идеята за ролята на моралния фактор във външната политика се изказал Ч. Дилк. В определена степен с него бил съгласен и лорд Гренвил, който се опасявал, че съдържанието на памфлета повдигало редица сложни въпроси и можело да подтикне русите към по-решителни действия на Балканите. Представителите на младото поколение либерални учени и политици — А. Милнър, Г. Аскуит, Е. Грей, М. Арнолд и др. осъждали движението “Българска агитация” с оглед неговото несъответствие с имперския фактор в политиката на Англия. Но мнозинството видни представители на Либералната партия (особено от радикалното ѝ крило) поддържали по редица причини издигнатите от У. Гладстон идеи¹⁷.

Обсъждането в английското общество през есента на 1876 г. на външната политика на консервативното правителство по време на Източната криза непосредствено се вляло в последвалата остра дискусия по имперските проблеми. Памфлетът и изказванията на У. Гладстон дали своеобразен тласък за разгърналата се в следващите години дискусия и в парламента, и в печата по въпроса за имперската политика на Англия и за същността на Британската империя.

Започналата през април 1877 г. руско-турска война засилила поляризацията на общественото мнение в Англия. Всички вестници (с изключение на “Дейли Нюз”) се нахвърлили с негодувание върху Русия, подчертавайки своите симпатии към Турция, и настоявали Англия да излезе в защита на съюзника си. Консервативният кабинет на Б. Дизраели имал широка поддръжка на своя политически курс. Руският посланик Н. А. Шувалов докладвал на министъра на външните работи княз Горчаков: “Неистовият тон на пресата достигна последни граници и ако се вземат под внимание официозните връзки на много вестници, които най-много се увличат, в това можем да видим предварителна подготовка за сплотяване на английската публика около кабинета на Биконсфилд”¹⁸.

Парламентарните дебати през май 1877 г., посветени на събитията на Балканите, способствали за уточняването на позицията на английските по-

литически дейци за имперските проблеми в светлината на Източната криза. Представителите на управляващата Консервативна партия, оправдавайки външнополитическия курс на своя кабинет, единодушно заявявали необходимостта от защита на интересите на Британия, подразбирайки гарантиране на безопасността на пътя към Индия. Например У. Форстър (виден деец на Либералната партия) в свое изказване поддържал тези оратори, които се изказвали за утвърждаване на идеята за “руската заплаха” над Египет, Суецкия канал, а следователно и над Индия. Той се придържал към мнението, че английските интереси са съсредоточени в района на Египет и Суец. Затова Форстър изразявал тревога, че съществува опасност “Константинопол да се окаже в ръцете на Русия”¹⁹.

Друго разбиране на “британските интереси” било формулирано от мнозинството депутати от опозиционната Либерална партия. Същността на изказванията на У. Гладстон, Дж. Чембърлейн, Г. Чалдерс, маркиз Хартингтън може да бъде сведена до следното: в епицентъра на интересите на Британия се намира Индия; в случай на опасност тези интереси трябва да бъдат защитавани; но в дадения момент “заплахата” им от Русия е преувеличавана и консервативното правителство с манипулациите си на тезисите за “руската заплаха” прикрива своята експанзионистична политика. “Нашата сила както зад граница, така и вътре в страната, — заявявал Хартингтън — вярвам, че се намира по-скоро в отбраната, отколкото в нападението”²⁰.

По този начин, по време на парламентарните изслушвания през май 1877 г. още веднъж било подчертано, че Индия се явява крайъгълен камък в разбиранията на английските политици за имперския проблем, а разлика между тях има само по въпросите за осигуряване на нейната безопасност.

Протурските и русофобските настроения според нас са своеобразна проява на широкия интерес към Империята, обхванал английското общество във втората половина на XIX в. Движението “джингоизъм”, зародило се в годините на руско-турската война, отразява възгледите на екстремистки настроените слоеве на обществото, готови с оръжие в ръка да отстояват “британските интереси”. Прикривайки се зад патриотични лозунги, джиггоизмът представлява разновидност на крайно реакционната имперска идеология, култивираща расистки и шовинистични идеи. “Шовинизмът процъфтява и може да удържи победа” — констатирал със съжаление У. Гладстон²¹ в писмо до лорд Гренвил. Именно в периода на нарастване на шовинистичния унес в страната (1877—1878 г.) в печата се разгърнала дискуссия по проблемите на Британската империя и нейната роля в съдбата на човечеството. Основни опоненти в нея били публицистът Е. Дайси и У. Гладстон.

През юли-септември 1877 г. Е. Дайси публикувал в списанието “Найтинг Сенчъри” няколко статии²². В тях той убеждавал читателите в необходимостта от окупация на Египет в интерес на имперската безопасност. Подобни дей-

ствия, твърдял Дайси, ще преустановят придвижването на Русия в района на Средиземноморието и ще осигурят безопасността на Суецкия канал и по пътя към Индия. Великобритания, създала своята империя благодарение на силата си, била длъжна и да защитава своите владения и да ги разширява. Господството и могъществото ѝ, заявявал авторът на статиите, зависело от имперските позиции. Империята в материално отношение, по негово мнение, осигурявала на Британия мощ, величие и слава. Дайси оправдавал английското господство в Индия с това, че владенето на тази страна съответства “на нашите интереси, нашата репутация, защото ние (англичаните — Т. Г.) сме я придобили и ще я задържим”. Както подчертават изследователите Р. Кобнър и Г. Шмидт, Е. Дайси станал литературен представител на тези среди от англичаните, които били “алиберални” и “милитаристки” настроени. Последните тенденции възникнали в резултат от политическата криза в Близкия Изток²³.

У. Гладстон влязъл в полемика с Е. Дайси и на страниците на “Найтинг Сенчъри” публикувал редица статии, сред които по значимостта на засегнатите въпроси се отделя “Английската мисия”²⁴. В своите публикации Гладстон отстоявал либералния възглед за Британската империя. Той твърдял, че величието и благополучието на английската нация се намирали на Британските острови, а не зад границите им. Империята по негово мнение означавала слабост за Англия. Що се отнася до Индия, Гладстон явно изопачава фактите, заявявайки, че Англия няма в нея никакви интереси, с изключение на материалното благополучие на жителите ѝ. Той отричал наличието и на особени интереси на Британия в Източното Средиземноморие. Авторът на статията подлага на критика заявлението на Дизраели за “почетен мир”, направено след завръщането на последния от Берлинския конгрес. Окупацията на о. Кипър според Гладстон не била в съзвучие с това понятие. Той характеризирал правителствения курс като политика на териториално разширение, подкрепяна с “военно самоизтъкване”. На консервативното разбиране за империята той противопоставял либералния подход. Гладстон говори за нея като за свободно развиващи се общества, основаващи своето сътрудничество не на сила, а на своя “свободен избор” и увереността, че Британия винаги ще ги защити при опасност. Разсъждавайки за империята, той разбирал не само “либерална, свободна, кооперирана и децентрализирана”, но и “справедлива Британска империя”. Гладстон пише “...нецелесъобразно е да се придобиват владения, които, подобно на Кипър, никога няма да станат действително британски, доколкото те вече са придобили свой определен етнически характер. В тях ние ще останем в ролята на господари и чужденци и взаимоотношенията в най-добрите варианти няма да имат тези облагородени черти, които в случаи, подобно на Америка и Австралия, дават висока морална сила на съществуващите отношения...” Средствата, с помощта на които Британия действително би могла да получи

изгода, се заключават според него в умереността в мислите и езика и в равенството на правата, гарантирани на всички държави и нации.

В своите статии У. Гладстон дава определение на две имперски школи: консервативна и либерална. Ако първата разбира само административна връзка между метрополията и колониите, подчиняването им със сила, “съблязняване на англичаните с империализма”, то втората разглежда империята като развиващо се съобщество, свързано с метрополията с близко родство и уважение, с дружба и дълг.

Либералният подход към империята У. Гладстон защитава и в статията си “Роднини зад граница”, публикувана в американското списание “Норт Америкън Ревю”, в което повдига въпросите за взаимовръзката между ролята на държавата и за “бремето” на империята²⁵. По негово мнение правителството не трябвало да поема върху себе си големи задължения, “които биха напомняли встъпване във власт или претенции към нея”, например анексии на нови територии. Той отстоявал идеята за империята като “самоуправляващи се нации” с “представително правителство”.

Необходимо е да се отбележи, че не всички либерали споделяли възгледите на своя признат лидер. В частност, представляват интерес изказванията на Ч. Дилк по дадения въпрос. През 1878 г. той публикувал неголям памфлет със заглавие “Източният въпрос”²⁶, където критикува Източната политика на консервативното правителство, което го сближава с Гладстон и други либерали. Що се отнася до въпроса за съдбата на турските владения и на Египет, Дилк заема позиция, рязко отличаваща се от гладстоновската. Той счита, че за Египет съществуват две алтернативи: “независимост под властта на хедифа” или анексия от Великобритания. Доколкото Дилк оценявал крайно негативно дейността на управителя на Египет, “превърнал Кайро в кафе-шантан”, то за египтяните приемлив оставал вторият вариант — английска окупация. “Аз считам, — заявява той, — че Египет трябва да бъде завладян, точно така както считам, че Индия трябва да бъде защитена”. Той смятал, че английската окупация ще бъде изгодна не само за Британия, но в голяма степен и за самите египтяни. По този начин Ч. Дилк (един от малкото радикали в ръководството на Либералната партия) открито се изказвал в полза на активна експанзионистична политика по отношение на Египет, приемайки го за ключов пункт при осигуряване безопасността на Индия. Неговата позиция свидетелства, че възприемането на проблемите за същността на Британската империя и т. нар. “британски интереси”, било за либералите твърде сложно и не можело да бъде сведено само до едностранчива интерпретация на тяхното негативно отношение към експанзионистичната политика на консерваторите.

Въпросът за британските имперски интереси широко се обсъждал по време и след Берлинския конгрес. Английското общество се отнесло нееднозначно към неговите решения. Консервативната преса одобрявала подписа-

ната Кипърска конвенция. “Дейли Телеграф”, коментирайки нейното съдържание, пише: “Мала Азия от днес фактически ще се намира под непосредствения протекторат на Англия и английското правителство ще носи отговорност за правилното и ефективно управление на обширна и богата страна, притежаваща всевъзможни ресурси и имаща в географско отношение огромна важност... Що се отнася до Азия, то Англия и Турция от днес практически ще бъдат една държава”²⁷. Едновременно с доброжелателните отзиви към политиката на консерваторите и особено към лидера им — лорд Биконсфилд, установили без нито един изстрел контрол над Кипър, сред англичаните имало и негативно отношение към тези събития особено в либералния печат. Например либералното списание “Единбург Ревю” в началото на 1879 г. задало въпроса за целесъобразността от получаването на този остров от Англия. В статията се поставя под съмнение преимущество то на Кипър за “защита на Мала Азия”. “Кипър няма нито пристанища, нито други стратегически достойнства и е абсолютно безполезен за страна, която вече владее Гибралтар, Малта и ключовете от Египет”²⁸.

Подобна мисъл по-рано по време на парламентарните дебати, посветени на резултатите от работата на Берлинския конгрес (29 юли—2 август 1878 г.), изказвали представители на либералната опозиция. Изказванията на либералите се свеждали до това, че получаването на Кипър не решавало проблема с отбраната на Мала Азия и защитата на пътя към Индия. Подписвайки Кипърската конвенция, Англия поела извънредни ангажименти, без да получи при това надеждни гаранции за интересите си в Източното Средиземноморие и Мала Азия²⁹.

По този начин в края на 70-те години на XIX в. имперските въпроси станали предмет на широко обсъждане в политическите и обществени кръгове на Англия. Дискусията по имперските проблеми убедително показала, че централно място във външната и колониална политика на Великобритания на този етап заема Индия и така наречените “британски интереси” се свеждали до осигуряване на непоклатимост на британското господство в нея. В същото време дискусията повдигнала и редица общи въпроси, касаещи самата природа на Британската империя. Ако за либералите империя означава съюз на самоуправляващи се нации с общопризнат лидер в лицето на Англия и с придобиване на пълна независимост като перспектива, то за консерваторите — това е централизирана империя, призвана да осигури мощта на Великобритания като водеща световна сила.

Източната криза от 70-те години на XIX в. имала за Англия не само огромно дипломатическо и външнополитическо значение. Тя способствала и за появата в английското общество на различни подходи към проблема за империята и нейното значение в съдбата на англичаните.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Цит. по: **Hoskins, H. L.** *British Routes to India*. L., 1966, p. 437.
- ² **Eldridge, C.** *England's Mission. The Imperial Idea in the Age of Gladstone and Disraeli*. L., 1973, p. 216.
- ³ **Hansard's Parliamentary Debates.** (По-нататък — HPD). 3 Ser. 1876. Vol. 271. Col. 1146.
- ⁴ **Шувалов — Александру II**, 21 октомври 1876 — Архив външна политика Российска империя (по-нататък — АВПРИ), ф. Канцелярия, оп. 470, д. 77, л. 28.
- ⁵ **Money Penny, W. E., G. E. Buckle.** *The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield*. Vol. VI. N.Y., 1920, p. 84.
- ⁶ **Victoria.** *Queen Victoria in her Letters and Journals*. L., 1984, p. 250.
- ⁷ **Blake, R.** *Disraeli*. L., 1966, p. 638.
- ⁸ **The Cabinet Journal of Duley Ruder, Viscount Sandon.** Ed. by Ch. Holland and P. Gordon. L., 1974, p. 3, 5.
- ⁹ **Money Penny, W. E., G. E. Buckle.** *Op. cit.*, Vol. VI, p. 291.
- ¹⁰ **HPD.** 3 Ser. 1878. Vol. 241. Col. 1771—1773.
- ¹¹ **Daily News**, 1876, 23 June.
- ¹² **HPD.** 3 Ser. 1876. Vol. 231. Col. 83—94, 172—202, 216—225.
- ¹³ **Gladstone, W.** *Bulgarian Horrors and the Question of the East*. — In: *Bulgarian Horrors and Russia in Turkistan. With Other Tracts*. Leipzig, 1876, p. 47, 48.
- ¹⁴ **Бартолеми — Горчакову**, 3, 7 септември 1876; **Бартолеми — Гирсу**, 6 септември; **Шувалов — Александру II**, 9 октомври 1876. — АВПРИ, ф. Канцелярия, оп. 470, д. 76, т. 2, л. 40—41, 47—54/об, 63—64, 67—74, 165—167.
- ¹⁵ **The Times**, 1876, 10, 14, 24 September.
- ¹⁶ **Ramm, A.** *The Political Correspondence of Mr. Gladstone and Granville. 1876—1886*. Vol. 1. Oxford, 1962, p. 13.
- ¹⁷ **Shannon, R. T.** *Gladstone and the Bulgarian Agitation, 1876*. Hassocks, 1975, p. 119; **Feuchtwanger, E. J.** *Gladstone*. L., 1989, p. 184.
- ¹⁸ **Шувалов — Горчакову**, 25 април 1877. — АВПРИ, ф. Канцелярия, оп. 470, д. 71, т. I, л. 317/об. — 318.
- ¹⁹ **HPD.** 3 Ser. 1877. Vol. 234. Col. 695—696.
- ²⁰ *Ibid.* Col. 402—439, 454, 510, 938.
- ²¹ **Ramm, A.** *Op. cit.*, Vol. 1, p. 52.
- ²² **Nineteenth Century**, 1877. June, p. 665—685; August, p. 3—14; September, p. 292—308.
- ²³ **Koebner, R., H. D. Schmidt.** *Imperialism. The Story and Significance of a Political Word. 1840—1960*. Cambridge, 1964, p. 133.
- ²⁴ **Nineteenth Century**, 1877. August, p. 149—166; March, p. 594—595; September, p. 564—584.
- ²⁵ **Gladstone, W.** *Gleaning of Past Years. 1843—1878*. Vol. 1. L., 1879, p. 203—248.
- ²⁶ **Sir Dilke, Ch.** *The Eastern Question*. L., 1878.
- ²⁷ **The Daily Telegraph**, 1878, 8 July.
- ²⁸ **The Edinburgh Review**. 1879. Vol. 149. January, p. 249.
- ²⁹ **HPD.** 3 Ser. 1878. Vol. 241. Col. 1829, 1878—1879; Vol. 242. Col. 527—528, 540—541, 583—595, 672, 717, 1014—1028, 1070—1084, 1781—1782, 1816—1817.